

К.И. ИБРАГИМОВА

ШИКИЗАТ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН РЕТТЕУ ТЕТІГІ

Тұрақты дамуға өту міндеттері экономика және әлеуметтік салаларды басқарудың ұстанымдары мен әдістеріне, сонымен қатар аймақтардың табиғат аясының сапасына жаңа талаптар қоюда. Бір мерзімде экономикалық негіздемені дамытып, тұрғындардың өмір сүру деңгейін жоғарылататын, әлеуметтік мәселелердің шешімін тауып, аймақтың экологиялық ахуалын жақсартуға септігін тигізетін экономикалық, қаржылық, ұйымдастырушылық аспаптардың тиімді жүйесінің құрылуы талап етіледі. Әлбетте, мүмкіншіліктегі қадамдарды таңдау экономиканың түріне тәуелді болады. Экономиканың шикізат түрі басым болса, бір мәселе, ал экономика өте жоғары индустриалды кезеңдерінде болса, басқа мәселе. Қазақстанда экономикалық кеңістігі әркелкі, әр түрдегі типтегі аймақтардың өзара ұштасуы бәрімізге мәлім: шикізат аймақтары (Атырау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Маңғыстау және Қызылорда облыстары); агро-өнеркәсіптік аймақтар (Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола, Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстары); индустриалды аймақтар (Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстары); ыңғайлы қызмет аймақтары (Астана қ. мен Алматы қ.).

Сондықтан, біздің пайымдауымызша, барлық аймақтарға ортақ, тұрақты дамуды реттейтін бірден-бір тетік болуы мүмкін емес. Олар әр аймақта басымдық танытатын экономика түріне тәуелді жіктелуге тиісті. Бұл елдегі тұрақты дамуды реттеу тетігі шикізат экономикасы басым түсіп тұрғанда айқын бейнелі аймақтық сипатта болып, нақты аймаққа байлаулы болуы қажет.

Нарықтық экономика тәжірибесінде тұрақтылық мақсатында қолдануға боларлық аймақтық дамуды экономикалық реттеудің әртүрлі әдістері кең тараған. Солардың ішінде бөліп қарайтындыры:

- күрделі әлеуметтік-экономикалық, экологиялық жағдайдағы кәсіпорындарға қол ұшын беру саясатын жүргізу;

- аймақтық саясат міндеттерін шешу үшін жеке инвестицияларды тартуды ынталандыру;

- күрделі жағдайдағы аудандарда өз кәсіпорындарын орналастырған шаруашылық

субъектілерінің қосымша шығындарының орнын толтыру;

- кенорнының таусылуына байланысты салық жеңілдіктерін жасау, басқаша айтқанда, табиғи ресурстар қорының таусылуына байланысты әсіресе, бұл төтенше жағдайдағы аудандар үшін өзекті;

- күрделі жағдайдағы аудандарда орналасқан кәсіпорындарға өз өндірісінің жедел өтемпұлдарын қаржыландыруын қамтамасыз ететіндей аймақтың жіктелген өтемпұл нормасын енгізу;

- экологиялық таза өнімге жоғары бағаны қолдану;

- қоршаған ортаны ластаған кәсіпорындарға, әсіресе, жағдайы нашар аудандарға айыппұл төлету.

Аталған әдістердің бәрі де әртүрлі дәрежеде аймақтардың тұрақты дамуының экономикалық тетігін құрастыруда өз орнын таба алады.

Әңгіме, біріншіден, табиғат қорғау іс-шараларының өндірістік және аумақтық жүйелердің әлеуметтік-экономикалық мақсатты ұстанымдарына қарама-қайшы келмеуі, ал екіншіден – аймақтық әлеуметтік-экономикалық міндеттердің жүзеге асырылуы аймақтың экологиялық тепе-теңдігіне нұқсан келтірмейтін экономикалық тетік құрастыру жайлы болып отыр.

Бұл тетік, біздің пайымдауымызша, келесі маңызды ұстанымдарды есепке ала отырып құрылуға тиісті:

- жоғары дәрежеде тұрақты даму ұстанымдарына сәйкес келетін аймақтық және сол аумақта орналасқан кәсіпорындарды дамыту мақсаттарын өзара ұштастыру;

- кәсіпорындар табыстарының қалыптасуы мен бөлінуі бір мезгілде нарық жағдайында алға шығатын коммерциялық міндеттерді шешу мүмкіндігі мен шаруашылық әрекеттен қоршаған ортаны қорғауды тиімді ұштастыруды қамтамасыз ететін ұстанымдарға негізделуі;

- аймақ бюджетінің қалыптасуы мен бөлінуі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық дамуды тең көлемде қамтамасыз ететін ұстанымдарға негізделуі.

Аталған ұстанымдарды жүзеге асыру тұрақты даму тетігі келесі блоктар қосылғанда ғана мүмкін болады:

- аймақтың құрылымдық-инвестициялық саясатының басымдықтары оның тұрақты даму мүдделеріне сәйкестігін қамтамасыз ететін блок;

- табиғат ресурстарын шаруашылық игеру аясындағы институционалдық өзгертулерді қамтамасыз ететін блок;

- қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық тетігін жетілдіруді қамтамасыз ететін блок.

Бірінші блок аймақта өнеркәсіп саясатын жүзеге асырумен байланысты. Оның басты мақсаты – тұрақты дамуға мүдделі, сыртқы және ішкі рыноктағы сұранысқа бейім, өнеркәсіптің жаңа салалық құрылымын қалыптастыру, тиімсіз экологиялық «лас» кәсіпорындарды қайта құру, қысқарту немесе жою және бәсекегеқабылетті өндірістер мен шаруашылық әрекеттер түрін қолдану және дамыту есебінен өндірістің тұрақты дамуын қамтамасыз ету болып табылады.

Оның негізгі бағыттары:

- облыстық индустриалдық карталар мен облыстық өнеркәсіпті дамытудың бағдарламаларын жүзеге асыру;

- ұзақ мерзімдік келісім-шарттар мен мақсатты келісімдер негізіндегі облыстық кәсіпорындардың өзара ұтымды байланыстарына қолдау көрсету;

- Қазақстанның және ТМД елдерінің әртүрлі аймақтарындағы сауда-экономикалық байланыстарын қалпына келтіру;

- аймақтық өнеркәсіптік кешен мен елдің ірі корпорациялық құрылымдарын ынтымақтас-тыққа тарту;

- жергілікті кәсіпорындарға экологиялық, әлеуметтік маңызды өнім өндіруге тапсырмаларды қалыптастыру және орналастыру;

- аумақтық басқару органдары мен жеке іскерлер арасындағы ұйымдық өзара әрекеттердің пішіндерін дамыту.

Табиғат ресурстарын шаруашылық игеру аясындағы институционалдық өзгертулер блогінің құрамына кіретіндер:

- орталық және жергілікті басқару орындарының арасындағы өкілеттілікті шектеуді қарастыратын табиғатты қолдануды басқару жүйесін жетілдіру;

- табиғат рентасын қолданудағы аймақтар ролін арттыруды есепке ала отырып, өндірістік ресурстарға мемлекеттік меншік институттарын дамыту;

- табиғатты қолдануды лицензиялау мен экологиялық шектеулер жүйесін, табиғат ресурста-

рын экономикалық бағалау және есептеу жүйесін дамыту;

- бюджеттің табыс бөліміндегі басқа салықтар мөлшерін төмендетіп, ресурстардың төмендеу үлесін арттыруға бағытталған салық жүйесін реформалауды бірте-бірте жүзеге асыру;

- табиғат қорғау аясында қызметтер рыногын дамыту, табиғат ресурстарының ұдайы өндірісінің (табиғатты қолдану үшін төлем, тигізген зиянды қалыпқа келтіріп, бағалау, экологиялық қамсыздандыру т.б.) экономикалық және қаржылық тетіктерін жетілдіру;

- табиғат ресурстарын күзету мен қолдануды бақылау және табиғат ресурстарының қадағалап бағалау жүйесін дамыту;

- қалдықтарды іске жарату дәрежесін жоғарылату, екінші сатыдағы ресурстарды пайдалану үлесін арттыру және ресурс пен энергия үнемдейтін технологияларды енгізуді ынталандыру.

Қоршаған ортаны қорғау аясындағы аймақтық экономикалық тетікті жетілдіру үшін қажеттіліктер:

- қоршаған ортаның ахуалына теріс әсер ететін шаруашылық және экономикалық бағалау әдістерін дамыту;

- қоршаған табиғат ортасын ластағаны үшін төлемдерді жетілдіру;

- өндірілетін өнім мен технологиялық үрдістердің халықаралық стандарттар жүйесіне бірте-бірте көшуі;

- қоршаған табиғат аясына зияны бар аймақтарды залалсыздандырып, бөлектеу, теріс экологиялық салдар нәтежесінде азаматтардың денсаулығы мен мүлкіне келтірілген зиянның орнын толтыру;

- экожүйелер мен ландшафттардың биологиялық саналуандығын сақтауға әрекеттендіруді күшейту, ерекше қорғалатын табиғат аумақтарын және айрықша табиғат ресурстары мен өзіндік ерекшеліктері бар аумақтардың ауқымын кеңейту, шектелген табиғат қолданыс аймақтарын молайту.

Шикізат аймақтары жағдайында шаруашылық дамуын реттеу келесі бағыттарда жүзеге асырылуға тиісті:

- табиғат ресурстарының кадастрын жүргізу, аумақтық табиғат ресурстарын әлеуметтік-экономикалық бағалау және есепке алу;

- қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын қолдану, ұдайы өндірудің аймақтық

мақсаттық бағдарламаларын жасау және жүзеге асыру;

- табиғат ресурстарын қолданудың табиғат қорғау және экологиялық лимиттерін (қоршаған ортаны ластайтын заттарды тастау, лақтыру және қалдықтар мен қоқыстарды орналастыру лимиттері және экожүйеден табиғат ресурстарын алу лимиттері) тағайындап, лицензиялық негізде ұйымдастыру;

- қолданысқа берілетін табиғат ресурстары мен оларды пайдаланудан түсетін табыс мөлшерін анықтау, табиғат ресурстарын қолданудан түскен төлемдерді табиғат ресурстарының ұдайы өндірісіне жұмсауды қамтамасыз ету;

- қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану аясының ерекше қызмет түрлерін лицензиялау;

- аймақтық деңгейдегі қорғалатын табиғат аумақтарының торабын дамыту;

- аймақтық деңгейде табиғатты ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау аясындағы халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру.

Әрине аталған аймақты тұрақты дамытуды реттеу тетігінің құрамдас бөліктері бірден құрыла алмайды. Олар тұрақты дамуы ұзақ мерзімдік сипат алғанда ғана ақтық, аяқталған түрде келеді. Әзірге тұрақты даму тетігіне көшу сатысында ол өтпелі сипатта болады. Бұл жерде келесі мәселелер ерекше зейін қоюды талап етеді.

Белгілі болғандай, кәсіпорынның мүддесі мен ол орналасқан аймақтың мүделері көп жағдайда сәйкес келе бермейді. Нарық жағдайындағы кәсіпорынның жетекші мақсаттық ұстанымына пайданы жоғарылату, нарықтың мүмкін бөлігін біршама жаулап алу, өнім сапасын жақсарту арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өзіндік құн мен бағаны төмендету кіреді. Бұндай жағдайда аймақтың тұрақты дамуы екінші орынға шегінеді. Мысалы, кәсіпорынның табиғатты қорғау іс-шараларына ынтасы жоқ, өйткені оған жұмсалатын шығындар өнімді қымбаттатып, бәсекеге қабілеттілігін төмендетуі мүмкін. Сонымен қатар, олар күнделікті аймақтың мүдделерге қарама-қайшы келуі мүмкін, өйткені өндірістік қор жинау мен өмір деңгейінің даму қарқындарын бәсеңсітіп, қоршаған ортаның жағдайын нашарлатады.

Мысал ретінде Батыс Қазақстан аумағында өрекет етуші біраз ірі шетелдік мұнайалушы компаниялардың көптеген қоршаған ортаны ластау

уын келтіруге болады және олар төлеген айыппұл келтірілген зиянға ешбір сәйкес келмейді.

Мұндай қарама-қайшылықтан құтылу тек аймақтың экономикалық икемді тетігі болғанда ғана мүмкін, онда тұрғындардың, шаруашылық субъектілері мен аймақтың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мүдделері ұштастырылуы керек.

Бұл жерде, аймақтық экономикалық әлеуметтік және экологиялық мақсаттар кәсіпорындардың өндірістік, нарықтық өрекеттерінің шеңберінде жүзеге асырылуын назардан тыс шығармау қажет. Оның жетістігіне аймақ бюджеті, тұрғындардың материалдық әлауқаты байланысты болады. Кәсіпорындарда тазарту қондырғыларын қою, экологиялық қауіпсіз технологияларды қолдану арқылы да экологиялық мәселелер шешіледі.

Осыған байланысты аймақ мақсаттарын сол аумақта орналасқан кәсіпорындардың мақсаттарынан аймақ дамуының мақсатының анағұрлым жоғарғы деңгейдегі басымдылығы арқылы ұштастыру мәселесі туындайды. Ол ұтымды аймақтық салық саясатын жүргізу арқылы, күнделікті өмірде әртүрлі шектеу, ынталандыру, ықпал шаралар жүйесін енгізу арқылы, кәсіпорындар мен аймақтардың қаражаттарының құрылуы мен жұмсалыу арасалмағы арқылы жүзеге асады.

Шетелдік тәжірибеде ықпал шаралары мен ынталандыру пішіндері сан алуан: ластаудың шектік мүмкін нормасының деңгейінде ластауға төлемдер, ол нормадан тыс ластауға айыппұл салу, қоршаған ортаның ластану салдарынан жұмысшылардың денсаулығына келтірілген зиянды жоюға өтемақы төлеу, болуы мүмкін апаттарды есепке ала отырып, нартәуекел қаупіне қамсыздандыру аударымдарын жасау, табиғатты пайдалану үшін арнайы төлемдер жүйесі, қоршаған ортаны қорғау құралдарына салықтық жеңілдіктер енгізу, аймақ пен мемлекет тарапынан экологиялық бағдарламаларды үлестеп, ақысыз қаржыландыру [1].

Аймақтық тұрақты даму тетігі үшін табиғатты пайдаланудағы төлемдер жүйесінің маңызы ерекше. Отандық және шетелдік әдебиеттердегі [2,3], ұсыныстарды қорытындылай келе оның құрамына мынадай бөліктерді ұсынуға болады:

- табиғат ресурстарын қолдану құқығы үшін бюджетке (республикалық және жергілікті) салық төлемдері, бұған қоса қоршаған ортаның ассимиляциялық мүмкіндігі;

- табиғат ресурстарын қорғау мен ұдайы өндіру мақсатында бюджеттен тыс қорларға мақсаттық төлемдер;

- экологиялық факторларды есепке ала отырып өткізілген өнімге және кәсіпорын табыстарына салық салуда салық жеңілдіктері мен ықпал шаралар жүйесі. Бұл ретте экологиялық салықтардың негізгі түрлері:

- экологиялық қауіпті өнім өндірісіне салық;

- экологиялық қауіпті технологияларды қолданғаны үшін салық;

- өндірілген өнімге жалпы экологиялық салық болуға тиісті.

Салықтар, төлемдер мен айыппұл мөлшері біржағынан кәсіпорындардағы табиғат қорғау шараларын ынталандыруға, екіншіден, аймақтық дамудың экономикалық негізі болып табылатын кәсіпорындардың ресурстық мүмкіндіктері мен бәсекегеқабылеттілігін жойып алмауға байланысты тағайындалуға тиісті. Бүгінгі күні бұл мөлшерді бағалау мәселесі ерекше зор. Бір жағынан, қалыптасқан жоғары деңгейдегі антропогендік қысым бірталай аймақтарда табиғат қорғау әрекетіне жедел түрде біршама қаражат салуды талап етеді. Екінші жағынан, өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіпорындардың шығындылығына байланысты бюджеттік қаражаттың жалпы шектеулілігінен бұл қаражат көздері де шектеулі. Бұндай жағдайда, мысалы дамыған елдерде қабылданған тастауға салынатын айыппұл, ықпалшара деңгейін қолданса көптеген кәсіпорындар рентабельді емес болады. Әрине мұндай жағдайда тәжірибеге табиғат ортасын қорғау шараларын енгізбеуге болмайды, бірақ оны сатылап жүзеге асыру керек. Мысалы, тас-

талымдарға төлем енгізу салыстырмалы аз мөлшерден басталуы тиіс.

Бұл кәсіпорындарға күнделікті жағдайға тез бейімделуге мүмкіндік береді. Алайда одан әріде нарықтық тетік әрекеті жағдайында материалдық мүмкіндіктердің кенеюінің есебінен ұдайы өсіп отыруға тиісті. Төлемнің өсуі қоршаған ортаны қорғау құралдарына тұрақты сұраныстың болуын ынталандыруға тиісті.

ӘДЕБИЕТ

1. Шевчук Н., Сидорин К. Платежи за природные ресурсы // Вестник МГУ. Серия 6, Экономика. 2002. №1. С.84-104.

2. Каргажанов З. Платежи и налоги за недропользование в Республике Казахстан. Алматы, 2001. 138 с.

3. Меркулова О. Налоги и субсидии в экономическом механизме окружающей среды // Вестник МГК. Серия 6. Экономика. 1999. №5. С.82-91.

Резюме

Рассматриваются проблемы совершенствования механизма устойчивого развития в условиях сырьевой экономики. Даются рекомендации по приоритетам структурно-инвестиционной политики в сырьевых регионах и институциональным преобразованиям в сфере освоения природных ресурсов.

Summary

In this article there is considered the problems of improving the mechanism of a stable development under conditions of raw economy. There is given recommendations on the priorities of a structural-investment policy in raw regions and institutional transformations in sphere of development of the natural resources.